

АНАЛИ

ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

ТРОМЕСЕЧНИ ЧАСОПИС ЗА ПРАВНЕ И ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

Година IV

Јануар—Март 1956

Број 1

СЛОБОДА И ПРАВО ГРАЂАНА У СТАРОМ РИМСКОМ ПРАВУ*

Појам слободe спада међу оне појмове који су се увек схватили на различите, често сасвим супротне начине. Тачна дефиниција овог појма је за нас утолико тежа уколико смо удаљенији од доба које проучавамо: потребно је, у овом случају, не само сагледати како су се ствари догађале у једном одређеном друштву, већ и испитати да ли је то друштво знало за појам слободe и како га је уклопило у своје правне и уставне шеме.

И у Грчкој и у Риму говорило се о слободи, али грчко схватање слободe се веома разликује од римског. За Римљане слобода никада није значила „могућност да се чини или не чини оно што се жели и да се живи према своме нахођењу“. Ова разлика, која је плод различитих филозофских и правних схватања, одражава се и у области јавног права и у области приватног права. Овим се можда могу објаснити тешкоће, на које су наилазили грчки писци (довољно је цитирати Полибија) када су желели да дефинишу уставно уређење римске републике. Ма да личи на грчки *polis*, римска *civitas* — у чијем су управљању учествовали магистрати, сенат и народне скупштине — не може се сврстати ни у једну од категорија које је формулисао Аристотел; уствари, то није ни монархија, ни аристократија, ни демократија.

Пре свега се може рећи да она није била демократија. У зависности од уставног уређења мењао се, у разним периодима, утицај који су разне класе, разне партије вршиле на политичке догађаје; али у Риму власт никада није била у рукама народа, никада народ није директно учествовао у управљању државом. Присиљен да сваку иницијативу препусти магистратима, борећи се често за интересе који нису били његови, римски народ — тј. становници самог града Рима — није никад био у могућности да дигне свој глас и да утиче на рад државне управе.

(*) Приликом своје посете Правном факултету у Београду, г. проф. Родолфо Даниели (Cagliari, Сардинија) одржао је 13 марта т. г. предавање чији текст доносимо горе.

Римско друштво је друштво земљовласника, новчане аристократије и робова које признаје једну једину политичку слободу, слободу богатих. У њему стварно нешто значе једино земљовласници који су услед знатне ренте сврстани у прве разреде комисија, и капиталисти из *ordo equester* који контролишу трговину и прикупљање пореза; и сви ови богаташи теже да задрже у својим рукама политичку власт. Главна карактеристика демократије, чак и либералне, јесте да и највиша државна звања буду приступачна свима; ово је међутим у Риму била само једна прилично нереална могућност. Међу конзулима који су били на власти у времену од 367 до 63 године пре н.е. само 15 њих није потицало из старих породица из *ordo senatorius*.

Овако је изгледало схватање слободе из аспекта унутрашњег јавног права. Посматрајући кроз призму међународних односа, види се да су Римљани били, као уосталом и други антички народи, искључиви: они су имали два схватања слободе, једно у односу на себе и друго у погледу других народа.

Федеративно уређење, помоћу кога су Римљани остварили своју експанзију у Италији, одувек се састојало од неравноправних савеза, *foedera iniqua* који су обавезивали савезничке народе да признају сувереност Рима, *servare maiestatem populi Romani*.

Живећи у свету који је у ратном заробљеништву видео извор ропства, римско право је ратно заробљеништво римског грађанина сматрало за противправно ропство, за *iniusta servitus*.

Ни у области приватног права слика није много другојачија. У почетку својих институција (1, 9) Гајус нам говори о основној подели људи на слободне и на робове: *summa divisio de iure personarum haec est, quod omnes homines aut liberi sunt aut servi*. Овде се може запазити карактеристика старог права, а римског права напосе: једина стварна слобода је слобода римског грађанина. С правом се тврди да се концепције *libertas* и *civitas* подударaju, да је у Риму и према Римљанима слобода била синоним права грађанства. Слобода Римљанина и његово право грађанства су иста ствар, посматрана из два различита аспекта: реч *libertas* указује пре свега на положај појединца као таквог, док реч *civitas* има у виду његово место у државној заједници (*Wirszubscki*).

Међутим, ово је схватање класичног римског права, дакле права које се развило после освајања извршених у Средоземљу и које је цветало за све време принципата до половине трећег века наше ере. Несумњиво је да су у овом периоду највећег политичког сјаја Рима *libertas* и *civitas* били коинцидирајући појмови.

Али питање је да ли је одувек било тако? Да ли су у Риму — већ у једном давном периоду — постојали *liberi* који нису били римски грађани, односно да ли су Римљани знали да чак и у оквиру своје организације у пракси разликују појмове *civitas* и *libertas* (а друга је ствар то што су имали јасне претставе о њима)?

Већ је Момзен показао да су постојале неке категорије не-грађана, или полу-слободних (*Halbfreien*) међу које је уврстио *clientes*, док је право грађанства било повластица патриција.

На клијентелу вратићемо се доцније, јер је у стању да доста осветли ово питање. Сада је потребно пре свега ближе размотрити један од извора римског *status libertatis*-а, ослобођење из ропства.

Гајус (1, 10—11) нам стварно каже да слободни људи могу бити *ingenui* или *libertini*, и да *ingenui sunt qui liberi nati sunt, libertini qui ex iusta servitute manumissi sunt*. То значи да ако је роб био власништво једног *dominus*-а *ex iure Quiritium* и ако је ослобођен *vindicta, censu aut testamento*, он постаје — после тог ослобођења — римски грађанин.

Једна нам ствар одмах пада у очи: то је разлика која постоји између начина додељивања права грађанства градским општинама (углавном колонијама и муниципијама), заслужним за Рим, и начина на које се то исто право додељивало робу једног римског грађанина. Док се у првом случају, чак и кад је у питању потпуно романизован народ — право грађанства стицало на основу посебног закона, изгласаног на комицијама, или сенатус-конзултума, у случају роба који је по правилу странац и често ратни заробљеник довољна је сама воља његовог господара. Она је довољна — треба имати у виду — да произведе дејства чији домашај залази у само државно уређење *civitas*-а, града Рима: бивши роб има права да учествује на комицијама, дакле дата му је могућност да својим гласањем учествује у управи не само провинција, већ и самог града у коме је до јуче живео као роб.

Већ смо напоменули да је учествовање народа, тј. комиција у стварном руковођењу римском политиком било увек веома мало. Да нису лакоћа, и безмало равнодушност, са којима је бившим робовима додељивано право грађанства, последица тога што је владајућа класа у Риму имала мало уважавања за комиције? Овакво објашњење изгледа нам ипак и сувише упрошћено. Чак и када би оно било тачно, још увек нам остаје да претходно објаснимо како је *paterfamilias*, власник роба, могао да својим актом произведе она иста дејства, за које су били потребни удружени напори магистрата, сената и комиција ако је у питању додељивање права грађанства не обичном појединцу, већ заједници.

Постоји више покушаја да се ово објасни. Неки сматрају да је овде реч о једном средству да се заобиђе закон (Жирав), други да је при ослобођењу из ропства учествовала јавна власт (комиције за *manumissio testamenti*, а магистрати, цензор и претор при ослобођењу *vindicta* и *censu* — Wlassak, Cornil). Међутим, у тим случајевима било би потребно, као што је већ врло добро примећено, да се у тадашњем праву смишљено и одлучно хтело да се ослобођеним робовима призна право грађанства (*De Visscher*).

Ова иста примедба може се, најзад, ставити и Момзеновој претпоставци о еволуцији ове установе. Према немачком научнику осло-

бођење из ропства постало је могуће коришћењем еластичности римског поступка. Испуњавањем ритуала ослобођења не додељује се, формално, ни слобода ни право грађанства; тиме се, изгледа, само признаје или потврђује већ постојећа слобода и право грађанства. Међутим, проблем дејства које се постиже испуњењем форми за ослобођење из ропства, који је у суштини политички проблем, остаје и овде нерешен. Дејство постигнуто ослобођењем не може се објаснити, као што мисли Bonfante, политичком природом римске породице и карактером суверености коју има власт шефа породице: Јер, кад се говори о дејству манумисије, не мисли се на дејство у односу на заједницу *familia* или *gens*, већ у односу на *civitas*, а ту политичка власт *paterfamilias*-а нема више никаквог значаја, односно има само онај значај који јој се даје или признаје организацијом *civitas*-а. Чињеница што је *civitas* настала удружењем више *gentes*-а није довољна да би се објаснило дејство акта који је извршило лице које, у односу на *civitas*, није више политички шеф, већ обичан појединац.

Све док *civitas* није одлучила да призна *manumissio* коју врши *paterfamilias*, за њу није постојало стварно ослобођење из ропства. Ипак, било би оправдано сматрати да је акт *paterfamilias*-а имао одређених последица, и то не само у друштвеној свести; и да је имао чак и посредну санкцију.

Недавно је један француски правник, Maxime Lemosse, покушао да да једно ново објашњење овог питања. Пошто изгледа да ослобођење тестаментом или путем виндикте нису уводили роба у римску државну заједницу, док је ослобођење преко ценза имало од самог почетка првенствено тај циљ, г. Лемос претпоставља да су ова прва два акта, *testamento* и *vindicta* били везани не за државно, већ за гентилно уређење; они су од ослобођеног роба стварали не грађанина, већ клијента. Насупрот томе, ослобођење путем ценза, које је до 312 године пре н.е. био једини начин на који је роб стицао право грађанства, постизало се сарадњом роба, шефа породице и цензора. Помоћу *professio* (тј. изјаве коју роб даје цензору), *iussum domini* (овлашћења шефа породице) и уписивања роба у описак грађана које врши магистрат, роб је стицао *libertas ex iure Quiritium*, што значи слободу и право грађанства.

Овакво објашњење не даје, пре свега, одговор на једно питање политичког карактера: како је наиме роб могао, чак и уз сагласност свога господара, вршити *professio*, акт који је био искључиво право римских грађана, тј. давати свечану изјаву пред цензором?

Но и поред тога, хипотеза г. Лемоса послужиле ми као полазна тачка у настојању да нађем задовољавајуће решење нашег проблема.

Код *manumissio censu*, која је до 312 год. пре н.е. једина додељивала право грађанства, роб је могао да да *professio* само зато што је имао *iussum domini*. Важно је овде да размотримо какав је, према г. Лемосу, био положај роба у времену између извршене про-

fessio и уписа у цензорске листе, и lustratio, церемоније којом се завршава цензорово уписивање те године. Према традиционалним верским схватањима, роб за то време још не би могао да буде слободан, јер богови још нису признали да је он члан заједнице грађана. Али, он би био слободан у односу на свога господара који, пошто га је довео пред цензора, жели да га од тог тренутка сматра за свог суграђанина и имплицитно пристаје да од тог тренутка са њиме више не поступа као са робом. „У том смислу, он више није роб са приватне тачке гледишта, али правно он остаје роб тиме што је искључен из јавног живота“ (Лемос). Пред нама је дакле, правно, још увек роб, а тај роб је могао да изврши professio, акт дозвољен само римским грађанима (постојале су казне за оне који то учине без овлашћења). То је противречност и тешкоћа коју је заиста тешко објаснити.

При испуњавању форми vindicta и testamentu роб није имао никаквог активног учешћа. Да ли је вероватно да једини начин ослобођења из ропства, који је до 312 давао робу и право грађанства, уједно и овлашћује роба да обави акт од тако велике важности за правни живот?

Већ смо напоменули да према т. Лемосу роб има ово овлашћење на основу iussum domini. Каква је природа и које је дејство овог iussum-a? Да ли је то нека врста одговорности коју преузима dominus при довођењу роба пред цензора, гарантујући да нови грађанин неће учинити ништа против интереса града? Сматрамо да се на ово питање може одговорити само негативно. Г. Лемос тачно каже да циљ iussum domini није гашење dominica potestas, већ примање роба у заједницу грађана.

Међутим, баш услед тога нам изгледа да би према схватањима Римљана такво понашање роба било непојмљиво. Роб који ће бити ослобођен sensu требало би, услед тога што је странац, да добије помоћ (iussum) свога патрона; он ту помоћ не би могао да добије услед тога што је роб. Јер, ма какав да је, или да се замишља да је, однос између господара и будућег грађанина, лице које долази пред цензора да изврши professio ипак је само роб.

Уствари, г. Лемос је желео да оповргне гледиште према коме је manumissio sensu фиктиван поступак, а professio акт декларативног карактера. Али он је наишао на једну другу тешкоћу, која је можда још озбиљнија, наиме, према његовом гледишту, роб обавља акт који може да изврши само слободан човек.

Чини ми се да бисмо неко решење могли наћи ако се задржимо на положају који је роб имао у времену између обављене professio и lustratio. Г. Лемос нам је изнео да приватно он није више роб, али је то још увек правно, јер је искључен из јавног живота.

Положај роба који је извршио professio у времену до lustratio личи на положај грађанина који је заборавио да упише своје име у цензорове листе; он је тиме изгубио право вршења својих грађанских права и дужности, он је још увек слободан, али се налази

изван заједнице. За *incensus*-а претварање у роба није аутоматска последица тога што је пропуштено да се утишне његово име, већ је потребно да по наредби конзула после *lustratio* буде продат *trans Tiberim* — јер ниједан грађанин није могао постати робом на римској територији. Ако *incensus* буде случајно остављен на миру до следећег *lustrum*-а, и тада обави своју *professio*, његов положај у односу на *civitas* биће, бар теориски, неокруњен. Мислим да се на то мисли када се говори о фикцији код *manumissio censu*, односно о декларативном карактеру *professio*.

Према томе, између *professio* и *status libertatis* нема непосредне везе; *professio* модификује положај лица са гледишта јавног права, али не утиче непосредно на *status libertatis*. И као што *incensus* не губи слободу *ipso iure* услед необављене *professio*, тако ни роб не може да стекне слободу услед тога што је извршио *professio*; он се дакле између *professio* и *lustratio* налазио у сличном положају као и *incensus* у времену између *lustratio* и продаје: он ће стећи она иста права римског грађанина која ће *incensus* продајом изгубити.

Ако је ово тачно, ако се положаји роба после извршене *professio* и *incensus*-а који је то пропустио подударају, онда се намеће закључак да је лице које врши *professio* већ, слободан човек.

Доиста сматрам да *manumissio censu* треба одвојити од осталих манипулација, и то из разлога о коме ни г. Доб, ни г. Лемос нису водили рачуна: овај начин манумисије је, према моме мишљењу, другостепена манумисија, и првобитно је давала само право грађанства онима који су већ ослобођени из ропства.

Довољно је напоменути да при *manumissio censu*, онаквој какву је можемо сагледати кроз текстове римских правника, нема никаквих алузија на додељивање слободе или на одрицање господара од *dominica potestas*. Према томе, све до тренутка када су дејства разних облика ослобођења из ропства изједначена, пре *manumissio censu* сигурно је обављан један други акт, чији је циљ био да робу додели слободу.

Тај акт, са гледишта *civitas*, није могао бити ништа друго до једна од манумисија, којима се у то доба додељивала само слобода, тј. или *manumissio vindicta*, или *manumissio testamento* (тада је наследник давао *iussum*).

На тај начин, тиме што је манифестован, овај однос између роба и господара, за кога г. Лемос мисли да је био интерни, постаје могућ и схватљив за тадашње римске појмове; и на основу овог новог односа господар је пристајао да више не сматра за роба лице које је правно још увек роб. Ако је ово наше мишљење тачно, онда се потпуно може разумети зашто *dominus* не поступа више као такав према лицу кога доводи пред цензора: он је уствари у присуству роба који је већ ослобођен из ропства, схваћеног као *dominica potestas*.

На овај начин се, према моме мишљењу, објашњава и постојање двеју манумисија међу живима. Једна од њих, *manumissio censu*, да је само право грађанства, а друга, *manumissio vindicta*, само слободу. Уствари, оне су успомена на доба о коме говоримо, на доба када су претстављале два дела једног координисаног, али не и јединственог акта. Ако се *dominus*, ослободивши роба *per vindicta*, зауставио на томе, роб је постајао слободан, али је његов положај регулисан помоћу *fides*. Али ако је господар желео да у својим либералним намерама у односу на роба иде и даље, могао је да користи и другу *manumissio*, преко ценза, и роб би стицао и право грађанства.

Римљани су дакле и у једном врло давном периоду разликовали *libertas* и *civitas*. Још један доказ за ово може се наћи и у међународном праву. Када се једна заједница предавала Римљанима, њени грађани су добијали положај или *dediti in potestatem* или *dediti in fidem*.

Није нимало лако повући разлику између ова два положаја. Могло би се само рећи да док је *deditio in potestatem* имала за последицу то да град који се предаје престаје да постоји, *deditio in fidem* остављала га је у животу. Вероватно је да је у почетку *fides* била само манифестација покоравања; одатле се лако може закључити да је тада била могућа једино *deditio in fidem*, јер се није могло претпоставити да постоји неко друго покоравање сем побеђених у рату. Али доцније, и то већ у доба краљева, *in fidem* се *dedere* морало је значити пружање заштите генсовима града који више не постоји, дакле заштите људи за које је решено да им се да не положај робова, већ положај клијентата. Овде дакле наилазимо на разлику између *civitas* и *libertas*, између клијентеле и права грађанства; као и фрапантну сличност између клијентеле по међународном праву и клијентеле по приватном праву.

Хипотезе које сам имао част да вам овде изложим указују нам, још једном, на значај који за правнике имају проблеми у вези са слободом. Схватање слободе се у разним епохама мењало, али слобода је увек спадала у групу оних битних вредности без којих не бисмо имали снаге да живимо нити храбрости да умremo.

Др. Родолфо Даниели

ПОСТАВЉАЊЕ ПРОБЛЕМА ТРЖИШНИХ ЦЕНА У ЕКОНОМСКОЈ ТЕОРИЈИ*

За постављање проблема цена у економској науци као претходно дитање јавља се одређивање полазне тачке за анализу цена. На први поглед изгледа сасвим логично да ту полазну тачку најбоље пружа сам свет цена и њихово стварно кретање изражено у конкретним облицима. Тако посматране цене претстављају једну чињеницу из праксе која је врло погодна за квантитативну анали-

* Овај чланак претставља увод у ауторову докторску дисертацију „Цене производње. Методолошко-теориска разматрања“.